

УДК 159.923.33

DOI: 10.32342/2522-4115-2021-1-21-5

А.В. ЛИТВИН,

*доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри практичної психології та педагогіки
Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*

Л.А. РУДЕНКО,

*доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник,
професор кафедри практичної психології та педагогіки
Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*

ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ КУРСАНТІВ ЗВО ДСНС ДО ДІЯЛЬНОСТІ В РИЗИКОНЕБЕЗПЕЧНИХ ОБСТАВИНАХ

Суспільно-політичні перетворення в Україні зумовлюють суттєві зміни в характері службово-бойової діяльності підрозділів, частин, аварійно-рятувальних та пошуково-рятувальних формувань Державної служби України з надзвичайних ситуацій, а отже, процес підготовки фахівців, здатних захистити і гарантувати безпеку життєдіяльності кожного громадянина, суспільства і держави потребує модернізації. Якість виконання відповідних завдань значною мірою залежить від рівня професійної компетентності та психологічної готовності фахівців Державної служби України з надзвичайних ситуацій до діяльності в умовах небезпеки і ризику.

Розглянуто сутність психологічної готовності майбутніх фахівців цивільного захисту до діяльності в ризиконебезпечних обставинах у контексті специфіки їхньої професійної діяльності. Її успішне виконання вимагає від фахівців не лише сформованості специфічних професійних знань, умінь, навичок і здатності їх швидко та точно застосовувати (компетентність), а й постійної зібраності, мобілізованості, пильності, граничної концентрації уваги, оперативності мислення та реагування на перебіг подій, водночас упевненості в правильності прийнятих рішень, успіху власних дій (професійно важливі якості), а також стану емоційно-вольової стійкості та актуалізації свого інтелектуального й особистісного потенціалу під час прийняття рішень і безпосередньої діяльності в екстремальних ситуаціях, що відображає зв'язок з різними аспектами особистісної регуляції, в тому числі раціональністю (психологічна готовність).

Обґрунтовано необхідність та доцільність упровадження в освітній процес закладів вищої освіти Державної служби України з надзвичайних ситуацій педагогічної системи формування готовності курсантів до професійної діяльності, спрямованої на забезпечення їхньої оптимальної підготовленості до роботи в ризиконебезпечних (екстремальних) обставинах.

Ключові слова: заклад вищої освіти ДСНС України; фахівці цивільного захисту, психологічна готовність; діяльність у ризиконебезпечних обставинах; педагогічна система формування готовності курсантів до професійної діяльності.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Суспільно-політичні перетворення в українському суспільстві відбуваються на фоні складних і суперечливих соціальних, економічних, техногенних, екологічних, інформаційних процесів, що характеризуються глобальністю викликів, непередбачуваністю обставин, гострою потребою модернізації сил і засобів щодо запобігання негативним наслідкам надзвичайних ситуацій та ліквідації.

Ці тенденції зумовлюють суттєві зміни в характері службово-бойової діяльності підрозділів, частин, аварійно-рятувальних формувань, пов'язані з опануванням і виконанням особовим складом нових функцій, а отже, процес підготовки фахівців, здатних захистити і гарантувати безпеку життєдіяльності кожного громадянина, суспільства і держави в цілому потребує модернізації. Якість виконання відповідних завдань значною мірою залежить від рівня професійної компетентності та психологічної готовності фахівців Державної служби України з надзвичайних ситуацій до діяльності в умовах небезпеки і ризику.

Специфіка професійної діяльності рятувальників полягає, передусім, у тому, що за своєю інтенсивністю та тривалістю виходить за межі оптимальних параметрів і висуває підвищені вимоги до їхніх психічних і фізіологічних властивостей. При цьому виконувани оперативні-тактичні завдання, як правило, реалізуються завдяки діям, пов'язаним з певним ризиком [8]. Повсякденну працю фахівців ДСНС відносять до категорії «з особливими умовами» – екстремальними, шкідливими для здоров'я, ризиконебезпечними. Зважаючи на це, у процесі навчання у курсантів ЗВО ДСНС потрібно виховати готовність приходити на допомогу людям, рятувати життя у ризиконебезпечних обставинах, долаючи непередбачувані наслідки надзвичайних ситуацій.

Особливості діяльності працівників оперативно-рятувальної, аварійно-рятувальної та спеціалізованих служб, пожежно-рятувальних підрозділів (частин), добровільних формувань цивільного захисту та ін. [3, ст. 22] детерміновано специфікою виконуваних ними завдань різного ступеня складності. До загально визнаних чинників професійної діяльності рятувальників належать значне фізичне навантаження, нервово-психічне напруження та різні зовнішні впливи фізичного, хімічного та біологічного характеру. При цьому існує небезпека не лише отримання травм, опіків, отруєнь, навіть загибелі безпосередньо під час ліквідації пожежі чи іншої загрози під час захисту населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, а й віддалених наслідків впливу шкідливих чинників на психологічне та соматичне здоров'я учасників ліквідації цих ситуацій. Відмітною особливістю виконання службових обов'язків є те, що діяльність випускників ЗВО ДСНС передбачає усвідомлення прямої загрози для життя та здоров'я, де гарантією безпеки є високий ступінь їхньої підготовленості, рівень компетентності (професіоналізму), морально-бойові психологічні якості.

Основними стресогенними чинниками під час ліквідації надзвичайних ситуацій є реальна загроза життю, висока напруженість праці та відсутність повноцінного відпочинку, невизначеність і динамічність оперативної обстановки, перебування в складних, незвичних кліматичних режимах, екстремальній температурі, небезпека порушення цілісності (обвалення) конструкцій, наявність електроустановок у зоні горіння, виділення токсичних продуктів, вибухи газових балонів і газоповітряних сумішей, гіпоксія, радіоактивність, відкрите полум'я, особливості місцевого населення, тривала відірваність співробітників від сімей і не завжди задовільне матеріальне забезпечення, побутова невлаштованість тощо.

Виконання професійної діяльності в цих обставинах вимагає від фахівців не лише сформованості специфічних професійних знань, умінь, навичок і здатності їх швидко та точно застосовувати (компетентність), а й постійної зібраності, мобілізованості, пильності, граничної концентрації уваги, оперативності мислення та реагування на перебіг подій, водночас упевненості в правильності прийнятих рішень, успіху власних дій (професійно важливі якості), а також стану емоційно-вольової стійкості та актуалізації свого інтелектуального й особистісного потенціалу під час прийняття рішень і безпосередньої діяльності в екстремальних ситуаціях, що відображає зв'язок з різними аспектами особистісної регуляції, в тому числі раціональністю (психологічна готовність).

На жаль, поки що теоретичний пошук щодо змісту, структури, критеріїв оцінки психологічної готовності не має належної координації із зусиллями практиків, не виводиться на рівень створення педагогічних технологій, розробки умов і методів впровадження в практику навчальної та службово-бойової діяльності. Внаслідок цього процес формування психологічної готовності в курсантів ЗВО ДСНС здійснюється дещо стихійно та не завжди ефективно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовні дослідження, присвячені психолого-педагогічним проблемам професійної підготовки фахівців-рятувальників, виконали

українські вчені О. Бикова, В. Бут, О. Євсюков, М. Коваль, В. Козлачков, М. Козяр, М. Корольчук, В. Лефтеров, П. Образцов, І. Овчарук, В. Пліско, Ю. Приходько, В. Садковий, Р. Сірко, О. Тімченко та ін. Окремі аспекти психологічної підготовки фахівців різного профілю до професійної діяльності розглянуто в попередніх публікаціях авторів цієї статті [10; 11]. Питанням готовності до діяльності фахівців екстремальних видів діяльності присвячено праці Ю. Бойко, С. Будника, О. Керницького, І. Коваля, М. Кулакової, А. Литвина, В. Михайлової, В. Моторіна, І. Платонова та ін. Зокрема технології розвитку критичного мислення у фахівців державної кримінально-виконавчої служби розглянуто в праці З. Шумейко [9]. Проте аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що досліджувана проблема є ще недостатньо розробленою в педагогічній науці, а відсутність системних, науково обґрунтованих практичних рекомендацій, що стосуються змісту й організації освітнього процесу у ЗВО із специфічними умовами навчання, викликає суттєві труднощі в забезпеченні ефективної психологічної підготовки курсантів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Сьогодення характеризується посиленням вимог органів і підрозділів Державної служби з надзвичайних ситуацій до рівня підготовленості курсантів, зокрема психологічної, що потребує упровадження в освітній процес педагогічної системи формування готовності майбутніх фахівців цивільного захисту до професійної діяльності [2, с. 153], спрямованої на забезпечення їхньої оптимальної психологічної підготовленості до роботи в ризиконебезпечних (екстремальних) обставинах.

Формулювання цілей статті. Мета цієї статті полягає в обґрунтуванні педагогічної системи формування психологічної готовності майбутніх фахівців цивільного захисту до професійної діяльності в ризиконебезпечних обставинах під час підготовки у закладах вищої освіти ДСНС України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічна готовність майбутніх фахівців цивільного захисту до службової діяльності є результатом цілеспрямованого та неперервного процесу їхньої професійної підготовки. Основи психологічної готовності майбутніх керівників органів і підрозділів ДСНС закладаються в стінах профільних закладів вищої освіти, де вони формуються та розвиваються як особистості та відповідальні посадовці.

Готовність фахівця нині розуміють як інтегративну якість психіки особистості, що органічно поєднує значущі соціальні та індивідуальні мотиви, емоційно-вольову стійкість до фрустрацій (бар'єрів, що стоять на шляху до досягнення мети), професійні знання, вміння та навички, рівень фізичного розвитку. Психологічна готовність є специфічним психічним утворенням, що має складну динамічну структуру, між компонентами якої існують функціональні залежності. Суттєвими елементами психологічної готовності фахівців ДСНС до професійної діяльності є налаштованість на виконання майбутніх завдань, впевненість у собі, стабільність психічних реакцій, емоційна стійкість до небезпеки, високий ступінь самоорганізації та саморегуляції, які забезпечують успішне виконання службових завдань [7].

До зовнішніх і внутрішніх чинників, що визначають психологічну готовність, відносимо зміст посадових обов'язків і службових завдань, їх складність, новизну, творчий характер, обстановку виконання професійної діяльності, приклад поведінки інших учасників ситуації, особливо стимулювання дій і результатів, мотивацію, прагнення до позитивного результату, оцінювання ймовірності досягнення бажаних наслідків, самооцінювання власної підготовленості, нервово-психічний стан, стан здоров'я та фізичне самопочуття, особистісний досвід мобілізації сил на вирішення складних службових завдань, уміння контролювати і регулювати рівень власного стану готовності, а також готовності підлеглих, вміння самоналаштовуватися та налаштовувати інших (команду, підрозділ) на діяльність і виконання поставлених завдань в ризиконебезпечних обставинах [7]. Найбільш стресогенний вплив на психофізичний і функціональний стан фахівців чинять, безперечно, непередбачуваність і невизначеність екстремальних ситуацій у їхній роботі. До важливих чинників, що визначають психологічну готовність фахівця, слід віднести типологічні характеристики поведінки і психологічні особливості особистості, такі як адаптивні здібності, нервово-психічна стійкість, індивідуальні психологічні якості.

На наш погляд, *готовність* – це 1) психофізіологічний стан фахівця, детермінований тривалою різноплановою теоретичною та практичною підготовкою, що забезпечує цілісну

підготовленість до ефективної індивідуальної та групової професійної діяльності в екстремальних, ризиконебезпечних ситуаціях; 2) складне особистісне утворення, ядром якого є позитивні настанови, мотиви й усвідомлення сутності власної праці, посадових обов'язків, доповнені необхідними для успішного виконання професійних функцій знаннями, вміннями, навичками, сформованими соціально та професійно важливими якостями особистості [6, с. 94].

Результати проведеного нами дослідження дають підстави визначити **психологічну готовність майбутніх фахівців ДСНС** як стан підвищеної налаштованості та мобілізованості психіки, спрямований на дієву реалізацію набутих знань, умінь, навичок, подолання труднощів службової діяльності, що дозволяє швидко орієнтуватися в ризиконебезпечних обставинах надзвичайних ситуацій, ухвалювати оптимальні рішення для їх ліквідації та виявляти волю під час їх реалізації.

Психологічна готовність курсанта до діяльності в ризиконебезпечних обставинах має складну динамічну структуру та складається з мотиваційного, пізнавального, емоційного, операційно-технологічного та вольового компонентів, які тісно взаємопов'язані [1, с. 26]. Їх цілеспрямоване формування істотно впливає на здатність випускників ЗВО ДСНС успішно виконувати службові завдання з ліквідації надзвичайних ситуацій.

Зважаючи на аналіз діяльності в ризиконебезпечних обставинах, до основних блоків професійно значущих якостей, що істотно визначають психологічну готовність фахівців ДСНС до службової діяльності, віднесено [7]: вольові (цілеспрямованість, наполегливість, активність, самостійність, діловитість, сміливість, рішучість, стійкість у ухваленні рішення, самовладання); особистісно-характерологічні (патріотизм, громадянська зрілість, вимогливість до себе, організованість, сумлінність, відповідальність, колективізм, працьовитість, самокритичність, фізична витривалість); поведінкові (досвід дії в екстремальних ситуаціях, врівноваженість, швидкість реакції, дисциплінованість, старанність, спроможність бути прикладом, вести за собою, швидкість орієнтації в обстановці, ініціативність, адаптивність до мінливих умов, здатність до самопожертви, самоаналізу, адекватна самооцінка); психологічної надійності (емоційна стійкість до ризику та небезпеки, працездатність, вміння володіти собою, стійкість до перевантажень, впевненість у своїх силах, впевненість у товаришах і командирах, здатність протистояти роздратуванню, керувати власними емоціями); професійно-психологічні (гострота розуму, наявність професійних знань, умінь і навичок, уважність, спостережливість, адекватність оцінки ситуації та ухвалення рішення, винахідливість, пильність, організаторські здібності, інтуїція).

Опираючись на результати аналізу рівня самооцінки прояву особистісних якостей у курсантів та якостей, реально необхідних фахівцям у ризиконебезпечних обставинах (за оцінками експертів), маємо підстави вважати, що у відомчих ЗВО необхідно приділити особливу увагу формуванню психологічної готовності курсантів до службової діяльності в ризиконебезпечних обставинах. Ефективність цього процесу істотно залежить від розвитку професійно важливих якостей особистості, таких як рішучість, самостійність, відповідальність, вимогливість до себе, здатність швидко орієнтуватися в обстановці, впевненість у своїх силах, вміння володіти собою, організаторські здібності тощо. Рівень сформованості у курсантів цих якостей необхідно враховувати під час оцінювання на заняттях відповідей і визначення поточних результатів навчання та рівня підготовленості.

Усвідомлення та врахування командирами, начальницьким і професорсько-викладацьким складом ЗВО ДСНС змістових елементів структури психологічної готовності, рівнів її прояву, чинників, що впливають на її формування, дає змогу підвищити ефективність педагогічного впливу на майбутніх фахівців у цьому процесі. Треба забезпечити не лише формування автоматизованих дій, а й психологічних механізмів, які сприяють активізації властивостей психіки, що здійснюють адаптацію організму до реальних умов виконання діяльності в ризиконебезпечних обставинах.

На основі психолого-педагогічного аналізу процесу підготовки майбутніх фахівців у ЗВО ДСНС України було розроблено педагогічну систему формування в курсантів психологічної готовності до службової діяльності, яка мала на меті конкретизувати цілі освітнього процесу, урізноманітнити форми і методи цієї роботи, широко використовувати сучасні педагогічні технології, що забезпечують психологічну готовність курсантів до діяльності в над-

звичайних ситуаціях. Ця система охоплює взаємопов'язані заходи навчального, виховного й організаційного характеру та передбачає такі напрями: психологічне вивчення та відбір абітурієнтів – майбутніх фахівців, придатних для виконання службових завдань в особливих умовах діяльності; формування та розвиток професійних знань, умінь, навичок і виховання необхідних якостей під час освітнього процесу у ЗВО ДСНС; психолого-педагогічний супровід і підтримка самоосвіти, самовиховання та самоконтролю курсантів у процесі набуття й розвитку необхідних якостей; контроль, аналіз та оцінювання результативності підготовки курсантів до службової діяльності, зокрема в ризиконебезпечних обставинах; першочерговий моніторинг результатів і коригування педагогічних впливів.

Робота спрямовувалася, насамперед, на вирішення таких нагальних психолого-педагогічних завдань: формування в курсантів глибокого усвідомлення державної ваги завдань, які виконують органи і підрозділи ДСНС; вироблення стійкої мотивації майбутніх фахівців на самовіддане виконання вимог законів, присяги, статутів, службових обов'язків під час вирішення професійних завдань; розвиток професійно важливих якостей особистості, необхідних для успішної службової діяльності в ризиконебезпечних обставинах (рішучості, сміливості, відповідальності, вимогливості до себе та підлеглих, потреби в подоланні труднощів, наполегливості в досягненні поставленої мети тощо); формування психологічної стійкості до тривалих напружених навантажень, ризику, небезпеки, а також уміння володіти собою; вироблення вміння швидко орієнтуватися й адекватно поводитися в психологічно складній ситуації, тренування лідерських якостей і високих адаптивних здатностей до постійно змінюваних умов і обставин виконання службових завдань.

Професійна підготовка фахівців ДСНС до діяльності в ризиконебезпечних обставинах природних, екологічних, техногенних і технічних аварій і катастроф здійснюється поетапно й охоплює базову професійно-екстремальну підготовку (загальну та спеціальну), контекстно-екстремальну підготовку (спеціально-екстремальну й оперативну-екстремальну), а також постекстремальну підготовку [5, с. 4]. Для цього є організація стажування курсантів 4–6 курсів у підрозділах ДСНС, де вони виконують реальні службові завдання з ліквідації надзвичайних ситуацій.

На думку фахівців, під час підготовки курсантів до службової діяльності в ризиконебезпечних обставинах доцільно застосовувати такі методи і прийоми [7]: забезпечення тісного взаємозв'язку між теоретичними питаннями навчальних дисциплін і аналізом завдань, які вирішують в умовах ризику та небезпеки; розв'язання навчальних завдань з браком інформації, створенням труднощів, елементами небезпеки і ризику; введення в хід заняття непередбачених перешкод і несподіваних ускладнень; проведення вправ з порівняння та класифікації окремих аспектів професійної діяльності залежно від їх важливості, складності, термінів досягнення; постановка завдань, що потребують самостійного вибору оптимального способу вирішення з декількох можливих; створення ситуацій, що ведуть до часткових невдач і вимагають надалі підвищеної уважності й активності; постановка завдань і створення ситуацій, що потребують негайного переходу до рішучих, самостійних і організованих дій; організація змагання між курсантами та курсантськими групами; моделювання майбутньої діяльності залежно від зміни зовнішніх умов і внутрішніх чинників; проведення практичних занять з використанням аварійно-рятувальної та іншої техніки, засобів і спорядження в обставинах, максимально наближених до реальних надзвичайних ситуацій (передусім типових); використання тренінгових методик активізації навчання, самонавчання та самовиховання майбутніх фахівців цивільного захисту.

Особливостями системи підготовки фахівців ДСНС є: потреба чіткої координації та наступності змісту, організаційних форм, методів, педагогічних технологій на всіх етапах навчання, що забезпечує цілісність освітнього процесу; проектування й організації різних видів професійно-екстремальної підготовки з відносно самостійними методичними підсистемами, своєрідними формами, методами і засобами; необхідність налагодження специфічних механізмів управління, які визначають характер функціонування та розвитку процесу підготовки майбутніх рятувальників тощо [4]. Ефективним для формування психологічної готовності курсантів до службової діяльності в ризиконебезпечних обставинах є моделювання як метод організації та здійснення освітнього процесу. Йдеться про створення сукупності навчальних ситуацій, які викликали б у курсантів психічні стани, подібні до тих, що виникають у реальній службовій діяльності.

Моделювання психологічних чинників службової діяльності під час занять відбувалося за принципами аналогії та подібності, за допомогою прийомів, які відтворюють найістотніші чинники – небезпека, раптовість, невизначеність, дефіцит часу, невідомість і новизна впливу на курсантів. Обрана модель навчальної діяльності має психологічно відповідати тій, з якою курсант зіткнеться в реальній обстановці. При цьому доцільно комплексно використовувати такі прийоми психолого-педагогічного впливу: словесно-знакові, наочні, тренажерні, комп'ютерно-імітаційні, реально ризиковані.

Важливими психолого-педагогічними умовами підвищення ефективності формування психологічної готовності курсантів до діяльності в ризиконебезпечних обставинах є: постійне вдосконалення педагогічної майстерності професорсько-викладацького складу; активне використання в підготовці курсантів інноваційного службово-бойового досвіду діяльності пожежно-рятувальних формувань; удосконалення психологічної підготовки курсантів шляхом моделювання стресогенних чинників, що впливають на особовий склад у ризиконебезпечних обставинах і екстремальних ситуаціях; урахування індивідуально-психологічних особливостей в освітньому процесі; моральне та матеріальне стимулювання активності курсантів у звичайних і особливо в екстремальних ситуаціях, пов'язаних з ризиком для життя.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Специфіка професійної діяльності фахівців цивільного захисту визначається її змістом, який передбачає роботу в ризиконебезпечних обставинах, що може супроводжуватися прямою загрозою для їхнього життя та здоров'я. У таких умовах якісне виконання службових завдань випускниками ЗВО ДСНС визначається рівнем сформованості в них психологічної готовності до діяльності в ризиконебезпечних обставинах, який підвищується завдяки вміль організації педагогічного впливу з боку офіцерського та професорсько-викладацького складу.

Отже, одне з ключових завдань ЗВО ДСНС полягає у формуванні цілісної структури особистості шляхом різнобічного впливу на недостатньо виражені якості, які визначають успішність діяльності в ризиконебезпечних обставинах. Результати тривалого педагогічного дослідження підтверджують, що застосування запропонованих інновацій в освітньому процесі ЗВО ДСНС забезпечує підвищення ефективності психологічної підготовки курсантів до службової діяльності. Упровадження педагогічної системи формування психологічної готовності та психолого-педагогічних умов підвищення ефективності цього процесу сприяє підвищенню рівня професійної підготовленості курсантів у період навчання у закладі вищої освіти і стійкості випускників під час несення служби в оперативно-рятувальних підрозділах ДСНС, а також у процесі ліквідації надзвичайних ситуацій в умовах ризику.

Подальшому розробці порушеної проблеми сприятимуть дослідження за такими напрямками: психолого-педагогічний аналіз формування емоційно-вольової стійкості в курсантів у ризиконебезпечних обставинах (з досвіду проведення стажувань), удосконалення системи ефективного застосування психолого-педагогічних рекомендацій щодо дій співробітників оперативно-рятувальних підрозділів у надзвичайних ситуаціях, підвищення ефективності професійно-психологічного відбору абітурієнтів для виконання професійних завдань в умовах безпеки і ризику для життя та здоров'я.

Список використаної літератури

1. Зеер Э., Сыманюк Э. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования. *Высшее образование в России*. 2005. № 4. С. 23–30.
2. Коваль М., Козяр М., Литвин А. Педагогічна модель формування готовності фахівців цивільного захисту до професійної діяльності. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. Львів: ЛДУ БЖД, 2018. Вип 18. С. 151–159.
3. Кодекс цивільного захисту : прийнятий Верховною Радою України від 02.10.2012 № 5403-VI. Відомості Верховної Ради. 2013. № 34–35. ст. 458. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17> (дата звернення: 8.07.2019).
4. Козяр М.М. Екстремально-професійна підготовка до діяльності у надзвичайних ситуаціях: монографія. Львів: Сполом, 2004. 376 с.
5. Козяр М.М. Теоретичні та методичні засади професійної підготовки особового складу підрозділів з надзвичайних ситуацій: автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Вінниця, 2005. 37 с.

6. Козяр М., Литвин А. Теоретичні засади формування готовності фахівців цивільного захисту до діяльності в екстремальних ситуаціях. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2017. № 1. С. 85–98.

7. Михайлова В.В. Повышение эффективности формирования психологической готовности курсантов вузов ГПС МЧС России к деятельности в условиях риска : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / С.-Петерб. гос. ун-т ГПС МЧС России. Санкт-Петербург, 2008. 243 с.

8. Моторин В.Б. Риск в профессиональной деятельности: основные факторы и особенности проявления (на материалах функционирования Государственной противопожарной службы): автореф. дис. ... д-ра социол. наук: 22.00.04. Санкт-Петербург, 2002. 45 с.

9. Шумейко З.Є. Упровадження технології розвитку критичного мислення в професійну підготовку фахівців державної кримінально-виконавчої служби. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. 2020. № 1 (19). С. 347–352.

10. Lytvyn A., Lytvyn V., Rudenko L., Pelekh Y., Didenko O., Muszkieta R., Żukow W. Informatization of technical vocational schools: Theoretical foundations and practical approaches. *Education and Information Technologies*. 2020. Vol 25. Issue 1. P. 583–609. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10639-019-09966-4>

11. Popovych I., Tkach T., Sirko R., Rudenko L., Sokolova H., Slobodanyk V., Blynova O. Research on mental states of anxiety of first-year cadets of the university of life safety. *Revista inclusiones: Revista de humanidades y ciencias sociales*. Vol. 7. Número Especial. Julio – Septiembre, 2020. P. 264–278. URL: <http://eKhSUIR.kspu.edu/123456789/11877>